

شهر و تئاتر

نگاهی گذرا به «تئاتر خیابانی» در ایران و جهان

msarsangi@ut.ac.ir

مجید سرسنگی / دکتری ادبیات نمایشی / استادیار دانشگاه تهران

همان گونه که جنبه‌های فیزیکی دارد، از منظر اجتماعی و فرهنگی نیز قابل بررسی است:

جهان بنا شده، خواه یک مدرسه باشد یا یک بیمارستان، یک منزل مسکونی یا یک بزرگراه؛ منظر سیستمی اجتماعی است که عموماً بر رفتار و رابطه ما با دیگران تأثیر می‌گذارد. فضاها، امکانات و ویژگی‌هایشان، مردم داخل آنها و اعمالی که این مردم را درگیر می‌کند، نمایشگر سیستم مهمی برای هر شخص مشارکت‌کننده بوده و در نتیجه بر نحوه تعامل فرد با این مجموعه فیزیکی تأثیر می‌گذارد (Proshansky, 1976: 5).

مطالعه در خصوص نقش اجتماعی - فرهنگی محیط فیزیکی، به صورت عمومی، و در نمایش دینی، به صورت خاص، معمولاً نمایانگر سه واقعیت است. اول، فضای فیزیکی منعکس‌کننده تمایلات اجتماعی - فرهنگی هنرمند و مخاطب است (مالرین و شورینگ، ۱۹۹۵). دوم، این محیط فیزیکی نقش مهمی را در جامعه و زندگی اجتماعی - فرهنگی تماشاگر ایفا می‌کند (Carlson, 1989). سوم، فضاها فیزیکی نمایش مذهبی در جوامع بدوی، تمدن‌های کهن و نیز در قرون وسطی، در زمره مهم‌ترین مظاهر معماری تاریخ زندگی بشر بوده‌اند (Mcauley, 2002). برای مثال، گرچه در قرون وسطی ساختمان‌های رسمی تئاتر وجود نداشت و نمایش‌ها معمولاً در کلیساهای جامع، گورستان‌ها، بازارها و خیابان‌ها اجرا می‌شدند، با این حال موقعیت فیزیکی اجرا داخل شهر، عاری از مفهوم نمادین در زمره سایر موضوعات معمارانه نبود (Richardson & Johnston, 1999). در این دوره، درست مانند دوران بدوی و تمدن‌های کهن، تمامی شهر (مکان زندگی مردم) را می‌توان به عنوان فضای تئاتری مورد بررسی قرار داد (Carlson, 1989; Mumford, 1961).

فضاهای بیرونی، از دیرباز مهم‌ترین نقش را در شکل‌گیری یک حرکت نمایشی داشته‌اند. در قیابیل بدوی، بیشتر آیین‌های نمایشی در میدانی در وسط جایگاه قبیله اجرا می‌شد. در مصر باستان، فضای بیرونی بین رود نیل و معبد خدایان، اصلی‌ترین مکان نمایش‌های آیینی - مذهبی بود. در یونان باستان، اغلب جشنواره‌های نمایشی - که جنبه مذهبی داشتند - در فضای بیرونی برگزار می‌شد. در همین دوره نشانه‌هایی از اجرای نمایش در میدان، گذرگاه‌ها و بازارهای روباز نیز وجود دارد. در قرون وسطی، اغلب نمایش‌های دینی در مقابل کلیساها و در فضای باز اجرا می‌شدند. بسیاری از گونه‌های نمایش دینی، از جمله نمایش‌های رمزی، به صورت کارناوالی و در طول جاده‌ها و گذرگاه‌های شهری در معرض دید تماشاگران قرار می‌گرفتند. در یک جمع‌بندی کلی باید اذعان کرد که بشر، از نخستین روزهای درک هنر نمایش، بر فضای بیرونی برای اجرای نمایش‌های خود متکی بوده است.

تئاتر خیابانی، تعریف و پیشینه

بنابر مستندات فوق، می‌توان چنین اذعان کرد که از دیرباز

بسیاری از نمایشگران و حتی محققین داخلی هنوز در تعریف تئاتر خیابانی، از مفهوم نمایشی که در خیابان یا سایر فضاهای بیرونی اتفاق می‌افتد،

استفاده می‌کنند؛ تعریفی که بر اساس مفاهیم معاصر از تئاتر خیابانی - چه در حوزه شکل و چه در قلمرو محتوا - کاملاً نادرست است.

در مقاله حاضر کوشش شده تعریفی علمی، صحیح و جامع از تئاتر خیابانی ارائه شود. تعریفی که از یک سو نگاه به سابقه تاریخی این گونه نمایشی دارد، و از سوی دیگر مضامین عمومی استفاده شده در این نمایش و نیز شکل خاص اجرای آن را در بر می‌گیرد.

واژگان کلیدی: هنر، جامعه، هنر اجتماعی، تئاتر خیابانی، فضاهای عمومی.

تئاتر، هنر جامعه‌گرا

رابطه بین هنر با جامعه، همواره رابطه‌ای دوسویه و متقابل بوده است: گاه مناسبات و رخداد‌های اجتماعی بر هنر تأثیر گذاشته‌اند و موجب پیدایش سبک‌ها و جریان‌های هنری شده‌اند و گاه این هنر بوده که باعث تحولات اجتماعی شده است. هرچند تمامی اشکال هنری از این قاعده مستثنا نیستند، اما برخی از هنرها، به اتکای ویژگی‌های مفهومی و شکلی خود، به اصطلاح اجتماعی تر تلقی می‌شوند. هنر نمایش - یا در تعبیر امروزی آن، تئاتر - از جمله این هنرها است که رابطه‌ای مستحکم‌تر با جریان‌های اجتماعی دارد.

تئاتر، از این جهت که نزدیک‌ترین هنر به زندگی بوده و ارائه‌کننده تجارب بیرونی و درونی بشر توسط ابزار چگونگی کلام و عمل است، جایگاه رفیعی را در بین هنرهای زیبا به خود اختصاص داده است. همچنین، تئاتر به عنوان عقلانی‌ترین هنر نیز مورد توجه بوده است.

محیط فیزیکی و پیشینه اجرای نمایش در فضای باز

شاید ساده‌ترین تعریف از تئاتر خیابانی این باشد که "تئاتر خیابانی، نمایشی است که در فضاهای باز اعم از خیابان‌ها، میدان، گذرگاه‌ها و دیگر فضاها از این دست اجرا شود". این تعریف رایج در کشور ما بوده که جهت شناسایی این گونه نمایشی نیز به کار می‌رود. استفاده از این تعریف به بحث «محیط فیزیکی» در تئاتر باز می‌گردد که طرح آن جهت روشن‌ساختن ابهامات تعریف سنتی از تئاتر خیابانی، ضروری است. محیط فیزیکی تئاتر، مانند سایر محیط‌های ساخته شده،

۸۰

جوامع انسانی شاهد اجرای نمایش در محیط‌های بیرونی بوده است؛ نمایش‌هایی که در اشکال و مقاطع گوناگون و نیز با اهداف متفاوت اجرا می‌شده‌اند. اما نکته مهم اینجا است که اصطلاح «تئاتر خیابانی» به گونه‌ای از نمایش اطلاق می‌شود که حاصل تزیید تفکرات جدید در حوزه هنر نمایش و مربوط به جریان‌هایی است که آغاز آن به قرون متأخر و به‌ویژه اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم باز می‌گردد: هنر نمایش در هیچ دوره‌ای از تاریخ، به اندازه قرن بیستم تحت تأثیر نظریه‌ها و تکنیک‌های مختلف قرار نگرفته است. تئاتر خیابانی یکی از همین گونه‌های نمایشی است که از بطن زندگی روزمره مردم و با انگیزه‌های برخاسته از شرایط زندگی دوران معاصر شکل گرفته است (زاهدی، ۱۳۸۰: ۶). «کالین چمبرز» در کتاب «تئاتر قرن بیستم»، تئاتر خیابانی را با جنبش‌های فمینیستی هنر در قرن بیستم مرتبط دانسته و می‌گوید: در اوایل قرن بیستم و با ظهور جنبش‌های اجتماعی گسترده‌ای مانند جنبشی که فمینیست‌ها در زمینه‌های مختلف سازماندهی کردند، اشکال جدیدی از تئاتر هم ظهور پیدا کرده؛ از جمله تئاتر خیابانی که نوعی تئاتر اعتراضی محسوب می‌شد. اعتراضی که هم در شکل سنت‌شکنانه آن و هم در محتوای نمایش‌ها قابل درک بود. تعداد دیگری از نظریه‌پردازان برجسته تئاتر هم درباره تئاتر خیابانی و سنت‌شکنی‌های این تئاتر مطالبی را عنوان کرده‌اند. به طور مثال «برتولد» معتقد است، مضامینی چون حقوق انسان‌ها، تبعیض در طبقه و نژاد، حقوق اجتماعی زنان، فقر و سرمایه‌داری مدرن، جنگ و نسل‌کشی و ... از جمله موضوعاتی هستند که شاکله اصلی محتوای تئاتر خیابانی را تشکیل می‌دهند (Bertold, 1999).

تئاتر خیابانی از این منظر، تعریفی متفاوت با تعریف سنتی و متداول آن در کشور ما پیدا می‌کند. در این تعریف جدید، تئاتر خیابانی تنها در خیابان و یا یک محیط بیرونی دیگر اجرا نمی‌شود،

بلکه تئاتری است که محصول تفکرات بشر به‌ویژه در قرن بیستم است. این تئاتر از نظر مکان اجرا، سنت‌شکنانه عمل می‌کند و به جای استفاده از فضاهای سنتی و کلاسیک تئاتر به مکان‌هایی روی می‌آورد که نزدیکی بیشتری از نظر فیزیکی و روانی با تماشاگر داشته باشد. مکان‌هایی مانند کافه‌ها، بازارها، گذرگاه‌ها، کلیساها، محیط‌های اجتماعی و به طور خلاصه، هر جایی که امکان حضور انسان‌ها وجود دارد. از سوی دیگر، محتوای این تئاتر کاملاً خاص بوده و به نوعی اعتراض اجتماعی شبیه است. بنابراین در تعریف تئاتر خیابانی باید آگاه بود که شکل و محتوا کاملاً با یکدیگر همراه و هماهنگ بوده و به همین سبب بسیاری از نمایش‌هایی را که فاقد درونمایه‌هایی از قبیل آنچه که در سطور فوق گفته شد، نیستند، صرفاً به علت اجرا در خیابان یا محیط‌های بیرونی، نمی‌توان تئاتر خیابانی دانست.

تئاتر خیابانی، از ابتدای شکل‌گیری آن، بنا به دلایل مختلفی از سوی نمایشگران حرفه‌ای و آماتور کشورهای مختلف مورد استقبال گرفته است. از جمله این دلایل، می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

۱. تئاتر خیابانی، به خوبی می‌تواند نیاز انسان‌های قرن بیستم را که بیش از هر زمان دیگر با مقوله سیاست روبرو هستند، تأمین کند. در حقیقت تئاتر خیابانی سیاسی‌ترین نوع هنر نمایش است (مک دیلان، ۱۹۹۶: ۲۱۲).

۲. تئاتر خیابانی از شکلی ساده برخوردار است. این سادگی در شکل، اجرای این گونه نمایشی را آسان می‌کند. بسیاری از گروه‌های نیمه حرفه‌ای، آماتور و تجربی که از امکانات کمی برای تولیدات خود برخوردارند، تحت لوای «آسان ساختن» تئاتر خیابانی می‌توانند آثار مورد نظر خود را به اجرا درآورند (نویل، ۱۹۹۹: ۶۶).

۳. یکی از ویژگی‌های ممتاز تئاتر خیابانی، برقراری ارتباط حداکثری

با تماشاگر است.

آن‌ها بود، به‌وجود آورد. بسیاری از نظریه‌پردازان و نمایشگران معروف که این قالب نمایشی را برای برقراری ارتباط با مخاطبان خود مناسب یافتند، به تولید آثاری با این شکل روی آوردند. هر چند پرداختن به تمامی آنها در این مجال نمی‌گنجد، اما سعی می‌شود به مهم‌ترین افراد و گروه‌هایی که موجب گسترش تئاتر خیابانی شدند اشاره کرد: «آنتوان آرتو»^۴ در فرانسه، «اوربونوف»^۵، «پلاتون کرژنتسف»^۶ و «واختانگوف»^۷ در روسیه؛ تئاتر «اودین»^۸، تئاتر «باربایا»^۹، تئاتر «سوم» و تئاتر «داریوفو»^{۱۰}، در ایتالیا؛ «کلیفورد ادتز»^{۱۱}، «لیوینگ» تئاتر^{۱۲}، گروه تئاتر «اوپن»^{۱۳}، گروه «هینینگ»^{۱۴}، «ریچارد شچنر»^{۱۵} و گروه تئاتر «پرفورمنس»^{۱۶} و گروه «نان و عروسک»^{۱۷} در آمریکا.

۴ نکته بعدی که باز هم به رابطه تماشاگر و اجرا مربوط است، استفاده تئاتر خیابانی از اشکال نمایش آئینی است. یکی از ویژگی‌های نمایش‌های آئینی، که تئاتر خیابانی به خوبی از آن بهره می‌گیرد، موضوع مشارکت تماشاگر در اجرا است.

تأثیرگذاران تئاتر خیابانی در قرن بیستم

همان‌گونه که قبلاً گفته شد، قرن بیستم به واسطه تغییرات شگرف اقتصادی، سیاسی و اجتماعی در جوامع مختلف، محمل مناسبی برای پدیداری تئاتر خیابانی، که ملهم از این تغییرات و نوع نگرش انسان‌های قرن بیستمی نسبت به جهان و زندگی

جمع‌بندی؛ تأکیدی بر وجوه اجتماعی تئاتر خیابانی

به جای استفاده از فضای فیزیکی کلاسیک و سنتی، یعنی تماشاخانه‌ها، آمفی تئاترها و سایر سالن‌های نمایشی از این دست، از فضای فیزیکی غیر سنتی، مدرن و اصطلاحاً «خلق شده» بهره می‌برد. خیابان‌ها، گذرگاه‌ها، میادین، بازارهای روباز، کافه‌ها، رستوران‌ها و اصولاً هر بخش از یک شهر که امکان حضور مردم وجود داشته باشد، برای اجرای این تئاتر مورد استفاده قرار می‌گیرد. این امر به تئاتر خیابانی انعطافی چشمگیر می‌بخشد. به جای آنکه تماشاگر به سالن تئاتر برود، این بازیگران هستند که به سوی او می‌آیند. در حقیقت، با اجرای تئاتر در هر گوشه از شهر، آن گوشه خود به یک فضای تئاتری بدل می‌شود. به این ترتیب، تئاتر خیابانی از کل شهر به عنوان فضای خود استفاده می‌کند. این موضوع که شباهت بسیاری به استفاده نمایش‌های آئینی - مذهبی از فضای اجتماعی دارد، موجب نزدیکی هر چه بیشتر تماشاگر با اجرا می‌شود. دوم؛ این فضای فیزیکی، به علت نزدیکی با محل زیست، کار و سایر فعالیت‌های اجتماعی مردم، نوعی «فضای روانی»^{۱۸} را نیز سبب می‌شود. فضایی که موجب ترغیب تماشاگر به مشارکت و یا حداقل توجه کافی به نمایش می‌شود. در این حالت، تماشاگر خود را جزئی از اجرا احساس می‌کند و چه با پیام اجرا موافق باشد، چه مخالف، آن را جدی می‌گیرد.

در میان گونه‌های مختلف هنر تئاتر، برخی گونه‌ها از وجهه اجتماعی بیشتری برخوردارند. از جمله این گونه‌ها می‌توان به «تئاتر خیابانی» اشاره کرد. این نوع تئاتر که از توسعه سیاسی اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم نشأت گرفته است، بنا به دلایل بسیاری می‌تواند اجتماعی‌ترین گونه تئاتری محسوب شود. از جمله این دلایل می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱) موضوعات مورد استفاده هنرمندان در این گونه نمایشی به طرز چشمگیری با رخدادهای اجتماعی و آنچه که به زندگی روزمره مردم مربوط است، ارتباط دارد.

۲) تئاتر خیابانی برای اجرا از اشکالی ساده بهره می‌برد. این سادگی در شکل اجرا موجب می‌شود تا تماشاگران از هر قشر و طبقه و نیز با هر سلیقه، جنس و سن مختلف، بتوانند با نمایش ارتباط برقرار کنند.

۳) در تئاتر خیابانی، مانند نمایش‌های آئینی - مذهبی، تماشاگر نقشی فعال‌تر از یک ناظر صرف پیدا می‌کند. در حقیقت، تماشاگر با مشارکت در اجرا، خود به بازیگر نمایش تبدیل می‌شود.

۴) یکی از مهم‌ترین وجوه اجتماعی تئاتر خیابانی به استفاده ویژه آن از «فضا» باز می‌گردد. موضوع «فضا» در این گونه نمایشی از دو جنبه قابل بررسی است. اول؛ تئاتر خیابانی

پی‌نوشت

- ۱) Fine Arts / ۲) Physical Environment / ۳) Colin Chambers / ۴) Antonin Artaud / ۵) Oruonov / ۶) Platon Kerzhentzev / ۷) Vakhtangov / ۸) Odin / ۹) Barbaya / ۱۰) Darufo / ۱۱) Clifford Odets / ۱۲) Living Theatre / ۱۳) Open Theatre / ۱۴) Happening / ۱۵) Richard Schechner / ۱۶) Performance Theatre Group / ۱۷) The Bread and Puppet / ۱۸) Mental Space

منابع

- زاهدی، فریندخت (۱۳۸۰) *تئاتر خیابانی: روند تغییر محیط قراردادی نمایش*، انتشارات گفتمان اخلاق.
- مالرین، رونی و شورینگ، مارگارت (۱۹۹۵) *فضاسازی برای تئاتر*، موسسه مولرین و شورین.
- مک دیلان، جان (۱۹۹۶) *هنر در عصر تکنولوژی*، انتشارات پنگوئن.
- نویل، جرج (۱۹۹۹) *بازی‌های نمایشی*، انتشارات دانشگاه لندن.
- Bertold, margot (1999) *history of world threter*, new York, continuum.
- Carlson, marvin (1989) *places of performance :semiotics of theater architecture*, cornell university press.
- Mcauley, gay (2002) *space in performance : making meaning in the theater*, the university of Michigan press.
- Mumford, lewis (1961) *the city in history*, new York : Harcourt, brace&world.
- Proshansky, Harold (1976) *environmental psychology : people and their physical setting*, 2nd edition, holt mcdougal.
- Richardson, Christine, Johnston, jackal (1999) *medieval drama*, basingstore : macmillan.